

Elena-Tia SANDU
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | *A cultu atque humanitate [...] longissime absunt. Barbarii în Bellum Gallicum*

Abstract: (*A cultu atque humanitate [...] longissime absunt. The Barbarians in Bellum Gallicum*) Although the terms that constitute the contemporary paradigm of “cultural diversity” are of Latin origin, does its meaning, today a positive and inclusive one, have any overlap with the Ancient Roman reality? This paper sets out to seek answers in Latin texts (and contexts), by examining the occurrences of certain terms from the semantic area are allotted to the idea of Roman culture: *cultus*, *humanitas*, *barbarus*, *virtus* their meanings and their share within the identity-otherness relationship.

Keywords: *cultus*, *humanitas*, *barbarus*, *virtus Romana*, *virtus Barbara*.

Rezumat: Deși termenii ce compun sintagma contemporană „diversitate culturală” sunt de origine latină, sensul acesteia, astăzi pozitiv și inclusiv, are oare vreo acoperire în realitatea romană antică? Lucrarea își propune să caute răspunsuri în textele (și contextele) latinești, cercetând ocurențele unor termeni din aria semantică circumscrisă ideii de cultură și civilizație romană: *cultus*, *humanitas*, *barbarus*, *virtus*, semnificațiile acestora și ponderea lor în raportul identitate-alteritate.

Cuvinte-cheie: *Romanitas*, *humanitas*, *toga*, *gens togata*, *mărci identitare*.

"The unadorned style of Caesar's 'Commentarii'; the rejection of rhetorical embellishments, which are characteristic of true historia; the notable reduction of evaluative language, all contribute to the apparently objective, impassive tone of Caesar's narration. Beneath this impassivity, however, modern criticism has discovered tendentious interpretations and distortions of the events for the purpose of political propaganda." (Conte, 1994, 229).

Raliindu-ne acestui punct de vedere interpretativ emis de G. B. Conte referitor la obiectivul propagandistic al lui Caesar, ne propunem în acest demers să degajăm semnificații mentale referitoare la diferențele dintre romani și populațiile cu care se confruntă nu doar armat, ci și în privința stilului de viață (*cultus*), a civilizației (*humanitas*) și a bărbăției (*virtus*) în *Bellum Gallicum*, cărțile I – VII¹. Prefațând

¹ Despre această „stilistică a obiectivității” vizată de Conte 1994 m-am ocupat în studiul *Caesar – Historia inornata*. Vezi Sandu 2007.

narațiunea referitoare la triburile galice cu care avea să angajeze prima bătălie din campania de opt ani vizând cucerirea întregii Galii începută în anul 58 a. Chr., Caesar, în tripla sa ipostază de autor, „personaj” și personalitate politică romană, oferă contemporanilor o succintă descriere etno-geografică a Galiei, văzută ca un tot alcătuit din trei părți. În realitate, prin stilistica obiectivității, stăpânită magistral și subtil mânuită, autorul operează o ierarhizarea triburilor ce populează Gallia din perspectiva capacităților lor războinice, lexeme din aria semantică circumscrisă războiului fiind presărate în interiorul primului capitol: *fortissimi, bellum gerunt, virtute, proeliis, contendunt*, în acord cu tema comentariilor, specificată în titlu (*Bellum Gallicum*). Mai mult, autorul justifică această clasare printr-un raționament personal neasumat, argumentul introdus prin conectorul specific *propterea quod*, camuflat de prezentarea la persoana a III-a, părând obiectiv. Două ar fi cauzele, coroborate, pentru care, dintre cele trei ramuri etnice galice, belgii sunt cei mai puternici dintre toți gali, anume distanța de civilizație:

Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea quae ad effeminandos animos pertinent important. (BG. I.1.3).¹

La depărtarea față de provincie se adaugă și confruntările permanente cu germanii de peste Rin: *proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt*. (BG. I.1.4). Acest din urmă motiv este, potrivit lui Caesar, cel care îi face pe helveți cei mai viteji dintre gali: *Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt*. (BG. I.1.4). Argumentația pare strânsă, logică și obiectivă, în realitate, adevăratul motiv pentru care helveții se află în acest moment în fruntea ierarhiei capacităților războinice ale galilor este dictat de faptul că războiul galic, ce se va întinde de-a lungul a opt ani, încheiat cu pacificarea întregii Galii și includerea sa în stăpânirea romană, începe cu această primă confruntare dintre romani și helveți. Conectorul *qua de causa* dă impresia de înlănțuire logică a elementelor unei deducții, în realitate autorul exploatează cu bună știință o ambiguitate între *Gallia* și *Galli*, și figura metonimică *pars pro toto* sau invers: *omnis Gallia* cuprinde trei mari populații: belgii, la nord, acvitanii la sud, în centru aflându-se celții, pe limba lor, sau gali, așa cum sunt numiți de către romani. Vecinătatea belgilor nordici cu germanii, cu care se luptă continuu, precum și îndepărtarea de tentațiile provinciei îi face pe aceștia belicoși, comparativ cu restul, gali și acvitanii. Totuși, susține autorul, ca un punct culminant al unui climax, helveții sunt și mai viteji decât ceilalți gali (?!), fiindcă duc lupte zilnice cu germanii. Ambiguitatea rezidă în sensul pe care autorul îl conferă cuvântului *Galli*: sensul extins

¹ Pentru citatele din autorii antici folosite în acest articol am întrebuițat bibliotecile digitale Intratext, The Latin Library, Perseus Collection, PHI Latin Text, indicate la finalul articolului.

la toate cele trei populații care fac parte din *Gallia* (denumire generică folosită de autor), sau sensul restrâns la galii (=celții) din centrul Galliei, din care fac parte helveții ca subramură vestică, direct învecinată cu germanii de dincolo de Rin. Oricare ar fi explicația, autorul își atinge scopul: cititorul rămâne cu impresia de rigurozitate a argumentării și, mai important, impresionat de calitățile belicoase ale unei populații aflate nu departe de provincia romană, care are forța și hotărârea să își părăsească teritoriile fără să privească înapoi, declanșând mișcări în Gallia care, unită sub conducerea unui trib sau uniuni de triburi, reprezenta un real pericol pentru Roma. Nu în ultimul rând, unul dintre declanșatorii vizatei atitudinii de adeziune a cititorului la perspectiva obiectivă a scriitorului îl reprezintă elementele de mentalitate specifice perioadei istorice, în fragment fiind prezente o serie de mentaleme, explicite sau implicite, pe care le folosește scriitorul pentru a-și edifica discursul: vitejia (*virtute*), efeminarea (*ad effeminandos animos*), civilizația (*a cultu atque humanitate*). Toate au jucat un rol determinant în definirea identității romane. Iar această identitate se construiește prin raportare la „ceilați”.

În secolul I, identitatea etnică romană era clar constituită, promovată și asumată, prin conjugarea eforturilor sistemului politic, religios și cultural, literatura având un rol de seamă în construcția identitară. Cu superbie, statul roman își aroga dreptul moral de a ataca populații justificate prin efectul civilizator asupra națiunilor barbare cucerite și incluse apoi în structura statală romană. Ceea ce reprezintă cauzele directe ale acestei influențe este redat prin *cultus* și *humanitas*, două atribute ale provinciei romane, ambele, pare să ignore Caesar, consecințe directe ale cuceririi romane. Cele două noțiuni, ambele polisemanteme, își conjugă aici prin coordonarea copulativă, sensurile, parțial suprapunându-și iradierile semantice, parțial completându-se reciproc, pentru a circumscrie trăsăturile unui mod de viață considerat superior celui al altor seminții, prin relația de cauzalitate învederată. Lexemul *cultus*, *-us* format prin substantivizare de la participiul perfect pasiv al verbului *colo*, *colere*, *colui*, *cultum*, evoluează semantic și părăsind aria pragmatică, concretă, rustică, originară a verbului, pătrunde, prin abstractizare, în sfera educației, civilizației, religiei, Caesar utilizându-l în comentariile sale cu diferitele accepții, primare și secundare: cf. *posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures* (BG. I.31.5); *funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et somptuosa* (BG. VI.19.4); *quoniam in aedeam inopia egestate patiantiaque Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur* (BG. VI.24.4). În structura *a cultu atque humanitate*, Caesar folosește primul termen, întărit prin sensurile celui de al doilea, cu sensul figurat particular de grijă îndreptată către rafinamentul traiului civilizat, opus statutului natural al ființelor, fel de viață bazat pe cultivare, civilizare (Lewis and Short: *cultus*, *-us*), așa cum apare și în, spre exemplu, discuția dintre Lucius Licinus Crassus, Gaius Aurelius Cotta, Mucius Scaevola, Marcus Antonius, și Publius Sulpicius Rufus din Cicero, *De oratore*, despre trăsăturile și calitățile oratorului ideal, scrisă nu mult după evenimentele din cartea I a comentariilor cezariene, într-o perioadă de profundă criză a valorilor

republicane provocată de dorința de putere a triumviratului. Ca și în textul triumvirului Caesar, substantivul *cultus* apare determinat de attribute adjectivale ce vin să îi precizeze sensul special: *humanus* și *civilis*. Civilizarea vizează două aspecte sau trepte, una ținând de natura biologică a omului, cealaltă derivând din condiția sa socială: diferența dintre om și animal, apoi diferența dintre poporul civilizat și barbari: *quae vis alia potuit homines a fera agrestisque vita ad humanum cultum civilemque deducere* (Cic. *De Or.* 1.8.33). Ca și la Caesar, sensul noțiunii se evidențiază prin vecinătatea lexicală a lui *humanitas*: *quid esse potest in otio aut iucundius aut magis proprium humanitatis, quam sermo facetus ac nulla in re rudis?* (Cic. *De Or.* 1.8.32). Tot contemporanul Cicero este cel care, preluând și ducând mai departe viziunea Scipionilor, face din *humanitas* conceptul care exprimă esența romanității, romanitate și umanitate devenind astfel sinonime: "An examination of the pressures to conformity upon the Roman élite and others who wanted to join that élite suggests that *humanitas* and *Romanitas* converge." (Braund 1997, 15). Într-un fundamental și pătrunzător studiu ce își păstrează nealterată valoarea de adevăr, Oscar Nybakken subliniază importanța creării acestui termen în limba latină, pentru care greaca nu are corespondent, la care, am adăuga conceptul înrudit *condicio humana*, care este, de asemenea, o creație pur romană¹: "It was the Romans who, under strong influence of Greek thought, formulated a broad idea of Humanity including ideals of humanism and humanitarianism and expressed it in one word, *humanitas*." (Nybakken 1939, 397). Cele două noțiuni, interdependente și complementare, *humanitas* și *condicio humana*, alături de *cultus*, *cultura*, *virtus*, *Romanitas*, asemenea multor concepte lexicalizate în limba latină, reprezintă embleme ale civilizației romane² în mentalul colectiv roman, sunt „mentaleme” (Cizek 1994, 26)³ definitorii care, prin romanizare, pătrund în conștiința europeană și universală.

Totuși, în contextul creat de descrierea etnogeografică a Galiei, cele două noțiuni coordonate copulativ, parțial sinonime, formând aici un pleonasm stilistic, prin confirmarea reciprocă a sensurilor comune, ce se și completează reciproc pentru a circumscrie trăsăturile unui mod de viață considerat superior celui al altor seminții, prin relația de cauzalitate învederată de autor (*qua de causa*), sunt prezentate ca responsabile pentru regresul unor populații dintr-un statut anterior. La primă vedere, aceste afirmații sunt contrariante, dacă nu contradictorii. Pentru romani, provincia Gallia Cisalpina reprezenta o „poveste de succes” (Hauessler 2022, 17), ajungând să fie considerată în

¹ Am analizat apariția și primele atestări ale conceptului lansând teoria că și *condicio humana* este tot o creație ciceroniană, chiar dacă exploatarea sa este începută de Seneca Major și continuată de Seneca Minor. Vezi Sandu 2002.

² Despre concepte emblematice pentru societatea romană am tratat recent și în studiul *Romanitas și gens togata*, ca de fiecare dată fiind preocupată în special de analiza circumstanțelor socio-politice și lingvistice ce concură la generarea primelor ocurențe, la lexicalizarea unor noțiuni cu vocație perenă. Vezi Sandu 2023.

³ Referitor la conceptul de „mentaleme”, etnostil și raportul identitate — alteritate, vezi, în special, Cizek 1994, pp. 26-34 (cap. *Mentalitățile la Roma*) și Cizek 1998.

timpul lui Caesar „floarea Italie”, cel puțin în viziunea lui Cicero care declară admirativ: *Nec vero de virtute, constantia, gravitate provinciae Galliae taceri potest. Est enim ille flos Italiae, illud firmamentum imperii populi Romani, illud ornamentum dignitatis.* (Cic. *Phil.* 3.5.13). Ralph Hauessler subliniază că legătura statului roman cu zonele cucerite în procesul romanizării nu este una unidirecțională, centru-periferie și se manifestă în varii forme în politică, economie și relații sociale:

"To explain this kind of dependency between Rome and its 'dominions', the core-periphery model has often been applied, but as we shall see, a simple binary relationship (core/periphery, conqueror/conquered, Romans/barbarians) is too simplistic and does not allow for the complexity of human interaction that occurred in Northwest Italy." (Hauessler 2022, 22).

Afirmația lui Hauessler readuce în discuție conceptul care marchează relația antitetică identitate-alteritate specifică imaginii de sine proiectate de elita romană în raport cu celelalte etnii cu care vine în contact, acela de *barbarus*. Acest vechi împrumut din greacă, format onomatopeic, cu vocalism *a* de tip popular (Ernoul-Meillet 2001, 66), cu derivați latini atestați din epoca arhaică, atestat el însuși începând cu Plaut, e deopotrivă un adjectiv ce caracterizează limba, obiceiurile, tradițiile, mentalitatea popoarelor neromane, și, totodată, un substantiv care îi desemnează generic pe aceștia în opoziție cu romanii, are un semantism peiorativ circumscris noțiunii de străin, precum ostil, sălbatic, crud, necivilizat, necultivat. Este semnificativă rapiditatea cu care romanii și-au depășit complexele de inferioritate față de cultura greacă și, preluând termenul, adaptat fonetic, îl întrebuintează, la rândul lor, pentru a-și manifesta superioritatea față de non-romani¹:

« Avec *barbarus*, les Romains empruntaient aux Grecs un terme désignant l'étranger sous l'angle de la différence radicale : *barbarus* désignait l'individu qui n'appartenait pas à la civilisation gréco-romaine, mais c'était aussi un terme chargé de connotations morales négatives, qui soulignait l'altérité de l'étranger.» (Méry 2020: 21).

Termenii prin care se lexicalizează ideea de non-roman sunt diverși, unii fiind neutri semantic, *alter* și *alius*, *alienus* și *extraneus* (etimonul rom. *străin*), alții punând în evidență relațiile juridice sau militare dintre romani și populațiile/indivizii de alte seminiții cu care vin în contact, precum: *peregrinus* (sens atestat începând cu Plaut: cf.

¹ Radicalul *barbar-* este identificat în peste 1200 de ocurențe prin PHI Latin Texts. Lista ocurențelor este relevantă prin frecvență și prin indicarea vechimii, prin distribuția de-a lungul perioadelor latinității, prin evidențierea evoluției semantice etc. Întrebuintarea sa în diferite genuri și specii literare (epic, liric) este, de asemenea, merită să ne configureze raportul lexemului cu mentalul colectiv roman. În *Corpus Caesarianum*, lexemul *barbarus*, ca substantiv sau adjectiv apare de 52 de ori. răspândit relativ uniform în operele cuprinse aici, din care 31 de ocurențe în cărțile I-VII și 10 ocurențe în cartea a VIII-a în *Bellum Gallicum*.

peregrinus ego sum, Sauream mon novi – Pl. *Asin.*, 464), *advena (incolae, accolae, advenae omnes, date viam* – Pl. *Aul.* 406; *hominem peregrinum atque advenam qui inrideas* - Pl. *Poen.*, 1031), *hostis (nemo civis neque hostis* – Enn., *varia*, 6.19). Dintre aceștia toți, cel mai marcat din punct de vedere semantic, în sens peiorativ, *barbarus* notează diferențele negative, fizice și morale, în raport cu romanii: «Les Romains ont pris en compte l'altérité des barbares en les décrivant, comme les Grecs, par rapport à leurs propres normes (différences, analogies, inversions).» (Chauvot 2016: 15).

Aparent autodepreciativ, aparent însușindu-și perspectiva grecului, *i.e.* a eruditului, în prologul comediei plautine *Trinnumus*, tot aparent, găsim sensul grecesc al noțiunii în formă adverbială, când ni se precizează că autorul este grecul Philemus, iar Plautus, tălmăcitorul în latină: *Huic Graece nomen est Thensauro fabulae:/ Philemo scripsit, Plautus vertit barbare.* (Pl. *Trinn.* 19), la fel în *Assinaria*, în care histrionismul este și mai acuzat, în această „semnătură”, Plautus dedublându-se, autoironic, prin Maccus, bufonul din farsa atellană: *Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare* (Pl. *Ass.* 11). Atât verbul *vortere/vertere*, lipsit de obiect direct, cât și adverbul modal *barbare* implică însă aici o întregă *ars comica*, evocând multiplele funcții ale unui *ludus* fecund, de adaptare și adecvare a modelelor grecești și valorizare a fondului propriu roman mentalitar și artistic, vizând raportul grec-roman în întreaga cultură și literatură latină. Fără a se pierde el însuși în dezlegarea itelor acestui proces complex¹ al tălmăcirii plautine, în teza sa doctorală, A. de March subliniază că *vortit barbare* nu implică aici limba și cultura latină, în opoziție cu cea grecească, ci o declarație meta-teatrală a necesității ca inovația să fie ancorată în presupusul model cunoscut, consacrat și apreciat de spectatorul filoelenic. În ipostaza bufonului paliat, Plaut sugerează că arta sa dramatică nu e deloc... barbară. În epoca latinității clasice, lexemul acoperea deja întreaga serie de semnificații glosate, atât ca substantiv, cât și ca adjectiv sau adverb, cu referire la indivizi sau trib/popor: străin, straniu, barbar, ostil, necultivat, ignorant, crud, sălbatic, sensuri evidențiate în context de vecinătăți lexicale relevante, fie că e vorba de sinonimie parțială, relevată prin juxtapunere sau conjuncții copulative (*inhumanus ac barbarus* -, fie de clarificare prin raportarea la un regent prin subordonare atributivă sau circumstanțial-modală (*barbare loquat*).

Relativitatea noțiunii o pune în lumină Ovidius, într-una dintre *Triste* când se autoidentifică cu străinul în raport cu populația tomitană: *per gestum res est significanda mihi. Barbarus hic ego sum qui non intellegor ulli* (Ov. *Trist.* 5.10.37). Pătrunderea acestui termen în poezia lirică, este un indiciu al impactului cuvântului în mentalul roman, sensul „dur” fiind susținut și de fonetismul sugestiv, fortificat prin reduplicarea silabei, două elemente ce conduc la valorificarea resurselor sale

¹ Autorul își numește teza doctorală *Lost in barbarian translation: The anchoring function of the Greek models in Plautine comedy*. În *Introducere*, acesta folosește o analogie îndrăzneată, dar foarte expresivă, care evidențiază rezistența la nou: optzeci de ani, subliniază autorul, despart momentul în care Edison a inventat becul și momentul în care iluminatul public devine posibil, și nu din cauza problemelor tehnice necesare implementării acestei inovații de care astăzi nu ne putem măcar imagina că ne-am putea lipsi, ci din cauza temerilor generate de posibilele riscuri sau dezavantaje.

expresive. Astfel, poeți ca Vergilius, Propertius și Ovidius îl folosesc cu sens figurat. Acesta din urmă, în ipostaza amantului pasional mărturisește cu multă căință (afectată?) un moment de violență comis asupra iubitei *puellae*, asociind pierderea uzului rațiunii (*demens*) cu statutul de barbar (*barbare*): *Quis mihi non demens! Quis non mihi barbare! dixit* (Ov. *Am.*, I.7.19), imaginea proiectivă a barbarului în mentalul roman fiind clișeu înbinării codependente a lipsei raționalității cu manifestarea instinctuală, animalică, iar poetul, autoflagelându-se verbal, deplânge decăderea sa la un statut inferior, cauzată de pasiune. Și acest mod de a percepe străinul este împrumutat de romani de la greci:

« D'origine grecque, la <théorie environnementaliste> rend compte des signes physiques bruts de différence, stature, voire couleur des cheveux et elle a des implications sur le jugement porté sur les capacités intellectuelles des barbares. Elle ne rend pas compte des signes de différence physique construits (cheveux teints, peau peinte ou tatouée). Elle prétend rendre partiellement compte des comportements, l'agressivité prêtée aux gens du nord et la couardise attribuée aux gens du sud. Mais la barbarie a été définie de plus en plus en opposition à la romanité. » (Chauvot 2016: 18).

Caesar folosește și el acest lexem pentru coloratura sa expresivă, în *Bellum Gallicum* întrunind 31 de ocurențe. Statutul de populație inferioară, recte barbară, a galilor liberi, în ansamblu, decurge din antiteza implicită cu statutul provinciei, care se bucură de cultu atque humanitate, distanța geografică explicând lipsa „contaminării”. Ceea ce este frapant la o analiză atentă este felul în care Caesar inserează în discursul său, în funcție de felul în care îi servesc argumentării, folosind noțiuni legate puternic de mentalul latin, pentru a descrie realități dintr-un spațiu nonroman, aceste concepte mediind înțelegerea de către romani a unor spații cu care nu este atât de bine familiarizat, însă într-o manieră laxă, care permite avantajarea aproape insesizabilă a punctului de vedere al scriitorului, în acord cu intențiile justificative și apologetice ale omului politic. Cuvinte uzuale în spațiul statutului roman, precum *cives*, *civitas*, *imperium*, *provincia* etc. sunt întrebuințate și cu referire la realitățile galice sau germanice. În mod similar, *cultus* și *humanitas* nu sunt apanajul exclusiv al poporului roman, ci sunt transferabile, se pot extinde și asupra populațiilor deja cucerite și aflate sub stăpânire romană. Astfel, după *Gallia Cisalpină*, „floarea Italiei” guvernată de romani începând cu 203 a. Chr., *Gallia Transalpina*, sau, ulterior, *Narbonensis*, devenită provincie romană în 121 a. Chr. și denumită de către romani *Provincia nostra* sau *Provincia*, parcurge același proces al romanizării, într-un interval de aproximativ șase decenii care îi permite comandantului militar Caius Iulius Caesar să o considere deja civilizată la momentul redactării primei cărți din *Bellum Gallicum*, adică, în jurul anilor 58-50 a. Chr., fie că acceptăm ipoteza redactării succesive, fie a redactării integrale a operei, posterioare evenimentelor. Astfel, prima dintre ocurențele termenului *barbarus* nu se referă la gali, în ansamblu sau la un anumit trib, cum ne-am putea aștepta, ci la

germanii lui Ariovistus, descriși din perspectiva galilor, mai precis, din perspectiva druidului Divitiacus, din tribul heduilor. Acesta îi dezvăluie lui Caesar situația îngrijorătoare provocată de germanii tot mai numeroși care trec Rinul în Gallia: *Posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductores plures; nunc esse in Gallia ad centum et viginti milium numerum.* (BG. I.31.5). Stilul indirect liber permite și justifică transferul unui termen devenit familiar romanilor în intervenția atribuită lui Divitiacus. Cum remarcam anterior că este și cazul structurii *a cultu atque humanitate*, coordonarea copulativă marcând echivalența, construcția *feri ac barbari* reprezintă un pleonasm stilistic parțial, cele două atribute confirmându-și unele seme comune, dar augmentându-și impactul prin complementaritatea altor seme. Coordonarea cu *ferus*, dezvăluie despre *barbarus* că acesta este periculos fiind, imprevizibil, irațional și foarte puternic, asemeni fiarelor sălbatice, însă prezintă un pericol în plus, prin numărul lor și prin mobiluri și necesități similare popoarelor civilizate: râvnesc teritorii prielnice viețuirii umane și același tip de resurse.

Folosirea noțiunii de barbar de către un gal cu referire la germani anticipează „portretul” barbarului, întruchipat aici de Ariovistus, regele suebilor, caracterizat prin sălbăticie, violență și îndrăzneală: *hominem esse barbarum, iracundum, temerarium*. Chemat inițial de secvani, a ajuns să-i terorizeze pe gali (*superbe et crudeliter imperare*). Din perspectiva lui Divitiacus, o invazie totală a Galiei este iminentă, căci după germanii chemați drept aliați, trec Rinul numeroși alții, atrași fiind de avantajele Galiei: pământuri, fel de viață (*cultu*) și bogății, diferența nivelului de civilizație fiind din nou subliniată: *neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam*.

Portretul colectiv al suebilor este nu mai puțin îngrijorător decât cel al regelui lor barbar, configurat ca proiecție augmentată a unor angoase colective, cum se dovedește a fi situația creată în armata romană înaintea bătăliei de la Vesontio. Galii și negustorii sunt cei care prezintă soldaților lui Caesar în ce constă ferocitatea barbarilor conduși de suebul Ariovistus, primul element vizat fiind calitățile fizice ieșite din comun, asociate curajului și experienței războinice: *ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant*. În calitate de învinși, galii produc un testimonial terifiant, prin care își mărturisesc inferioritatea și transmit romanilor o altă trăsătură, și mai înfricoșătoare decât cea fizică, a germanilor, practic imbatabilă: *saepe numero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse*. Portretul germanilor este parcimonios, esențializat la două trăsături: prima, ieșită din comun, fizică, se referă la statură, corelată cu bărbăția și competența războinică, rămânând totuși în sfera umanului, cealaltă, însă, duce portretul spre fantastic și supra-uman, afectând gradual întregul efectiv armat roman cantonat în Galia: *tantus subito timor omnem exercitum occupavit ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret*. În acest context, observațiile făcute de Chauvot sunt juste, portretul realizându-se prin diferențiere sau opoziție: « Dans les

sources écrites, le visage des barbares est en général peu décrit dans son ensemble ; mais ces sources relèvent des éléments qui s'inscrivent dans une vision plus générale, qu'il s'agisse de différenciation ou d'opposition (par la morphologie ou par l'expression). ». În economia campaniei contra suebilor, dar și a cărții întâi, portretul colectiv realizat de Caesar își atinge scopul, identic celui pe care Chauvot îl evidențiază vorbind despre fizionomiile individuale barbare, pentru a răspunde la întrebarea, care dă și titlul studiului, dacă barbarii aveau față: « Le visage barbare exprime plutôt une fonction dans un ensemble de relations entre les Romains et les autres. » (Chauvot 2016. 454). Doar că această perspectivă deformată și deformantă a realității pusă pe seama galilor este corectată ulterior de intervenția rațiunii, zvonul (*ex percontatione*) fiind combătut prin argument și discurs (*Hac oratione habita mirum in modum conversae sunt omnium mentes.*), iar germanii, în admonestarea adresată de comandant legiunilor, sunt readuși la condiția umană¹. Prin coordonarea copulativă cu *feri* se evidențiază anterior sălbăticia seminției barbare, accentuând efectul de spaimă produs asupra galilor, respectiv romanilor. Cealaltă trăsătură a barbarilor, statutul inferior în raport cu romanii, este subliniată prin coordonarea cu un derivat privativ (*homines barbaros atque imperitos*), însă, acum, determinativul este pus la adresa galilor din perspectiva romanilor cărora conducătorul lor le aduce aminte că, pentru ei, atât germanii, cât și galii, sunt vincibili, tocmai pentru că sunt (doar) niște barbari nepricepuți în tactica războiului, spre deosebire de soldații romani. Discursul, prin sensul final depreciativ conferit lui *barbarus* de către scriitor, distinge alteritatea văzută ca inferioară, deci justificat dominabilă, de identitatea romană, caracterizată de inteligență superioară, organizare, autocontrol și perseverență, un mesaj puternic în perfect acord cu intențiile politice ale strategului militar, dar și literar, Caesar. Informația primită de la hedui, conform căreia Galia are să se teamă de barbaria germanilor, este procesată de către acesta prin filtrul intereselor poporului roman, întărindu-se astfel o calificare ce putea părea subiectivă venind de la o căpetenie a heduilor: neîndoios, germanii, *homines feros ac barbaros*, reprezintă un pericol pentru că, invadând Gallia, se vor îndrepta spre Italia. În războiul rece al declarațiilor celor doi conducători, insuportabil de arogantul Ariovistus – prea elocvent, de altfel, pentru un barbar! – își asumă barbaria ca pe un blazon, corelând vitejia germanilor cu stilul lor de viață dur: *intellecturum quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIII tectum non subissent, virtute possent*, granițele proprii barbarii fiind însă elastice, manevrabile, excluzând ignoranța (*non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum ut non sciret*). Cu această excepție, apelativul, sub formă substantivală sau adjectivală, este folosit la plural, cu referire la anumite populații, atât galice, cât și germanice și britanice, marcarea negativă fiind făcută implicit prin corelare cu lexeme marcate semantic negativ (*feri, imperiti, cupidissimi*), sau explicit, contextual, prin explicații și precizări privind statutul de barbar. Suebii, spre exemplu, sunt caracterizați

¹¹ O analiză detaliată a capitolelor XXXIX – XL din cartea I din *Bellum Gallicum* am realizat în Sandu 2007, 196-205.

de *duritia*, dieta lor e frugală, nesofisticată, se îmbracă în piei, nu locuiesc în case. În anumite contexte, intenționat sau nu, denumirea generică de *barbari*, face dificil de precizat dacă autorul se referă la gali, la germani sau, mai degrabă la gali și germani laolaltă, ca adversari ai romanilor: *His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est uti ab iis nationibus quae trans Rhenum incolent legationes ad Caesarem mitterentur.* (BG. II. 35.1).

De remarcat că *Bellum Gallicum* începea chiar cu un astfel de raționament, când în ierarhia competențelor belicoase, belgii, apoi helveții, erau cei mai viteji dintre gali, fiind cel mai departe de *cultu atque humanitate* provinciei, și fiind *proximi* Germanis, nivelul de barbarie fiind corelat cu apropierea de provincie sau de germani, alături cu izolarea, inaccesibilitatea locurilor, precum în cazul insularilor, sau a celor din locuri muntoase, sau împădurite¹: "By creating this artificial, dual categorization, Caesar skilfully harnesses his contemporaries cultural preconceptions regarding the correlation between proximity and degree of civilization." (Allen-Hornblower 2014, 686). Este momentul să observăm că în economia discursivă a cărții întâi din *Bellum Gallicum*, discursul narativ se axează pe elementele-cheie opozite civilizație – barbarie, această opoziție provocând, motivând și/sau justificând războiul (*bellum*), în care cele trei mari națiuni combatante, romanii, gali și germanii dovedesc, compară sau arogă cu superbie o calitate comună, cea de *virtus*. Revenind la incongruențele discursului lui Caesar, în mod categoric *virtus*: bărbăția, apare ca un atribut indispensabil în purtarea războaielor, menționat deloc gratuit, având în vedere confruntarea armată între trupele romane și triburile galice, apoi germanice. Aparent, Caesar autorul prin vocea naratorului obiectiv creează personajul principal Caesar (numele propriu are câteva sute de ocurențe în *Bellum Gallicum*), comandantul, strategul militar care analizează și cataloghează capacitățile belicoase ale viitorilor adversari, în toate situațiile de luptă, numeroase, în cei șapte ani de campanie la care se referă el însuși: *Plurimum inter eos [inter Remos] Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere.* (BG. II.8.5). Însă faptul că structuri, raționamente, cuvinte-cheie revin ca un laitmotiv de-a lungul *Comentariilor despre războiul gallic*, schimbându-se doar numele triburilor sau populațiilor implicate ne face să întrezărim o atitudine nu atât față de popoarele necivilizate, cât față de Roma, anume o intenție critică, așa cum Polito 2013 argumentează, prin conturarea unui portret nu numai favorabil germanilor, ci chiar idealizat.

Celelalte două elemente mentalitare incluse în argumentație au la bază clișeul (astăzi) al opoziției/diferenței dintre sexe: *vir – femina*, încifrate în etimologie. Pe de o parte, *vir* este permanent, deși nu exclusiv, corelat cu *virtus*, noțiune care statuează calitatea fundamentală a bărbatului: bărbăția, în toate ipostazele sale – capacități fizice, anduranță, reziliență, virilitate, element activ, inițiator, domitor și/sau violent în relația sexuală, de familie sau socială. Moleșirea spiritului belicos echivalează, potrivit lui Caesar, cu o efeminare (*ad effeminandos animos*), adică o pierdere a atributelor

¹ Schadee 2008, 10 vede în pădurea hercyniană "the antithesis of civilization".

bărbătești, deci a vitejiei, strâns legată de contactul cu civilizația. Nu doar în *Bellum Gallicum*, ci în întreaga operă a lui Caesar, conceptul de *virtus*, însumând 71 de ocurențe, are sensul de bărbăție, curaj, vitejie, fapt subliniat de folosirea sa la singular, întărind, cu o singură excepție¹, sensul general, abstract și, mai important, sensul pozitiv, de valoare specifică unei viziuni masculine a războinicului: "*virtus* has exclusively positive conceptual contents in *Corpus Caesarianum*" (Sarsila 1981, 75). La Caesar, *virtus* nu există în afara practicării războiului, se naște, se dobândește, se probează și crește exclusiv în război. *Virtus* este un permanent criteriu de estimare, de comparație și de ierarhizare: *primo et propter multitudinem hostium et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis quid hostis virtute posset et quid nostri auderent periclitabatur.* (BG. II.8.2) Tocmai de aceea, *virtus* este atribuită deopotrivă soldaților romani, în ansamblu, ca armată, sau selectiv, fie referitor la unele dintre legiuni în anumite contexte, fie la indivizi (ofițeri, centurioni), dar și, deopotrivă, adversarilor. Desigur, atribuirea de calități războinice dușmanilor nu face decât, cum nota Sarsila 1981, 76, să pună în valoare calitățile armatei romane și a conducătorului ei ("Praising the *virtus* of one's enemy is an indirect way of praising one's own *virtus*"). Totuși, *virtus Romana*, creație a unei civilizații înaintate, este superioară *virtuții barbare*:

"Among such concepts, none was more important to Romans themselves than *virtus*. *Virtus* could be found everywhere and under any circumstance: it was what every body claimed, an aim for life, a means to achieve *gloria*, a criterion by which to judge people, a spur to action, the courage to undertake brave deeds, the essence of manliness, the moral code of the *maiores*." (Balmaceda 2017, 3).

Bellum Gallicum este demonstrarea virtuoză a acestui paradox.

Bibliografie:

- Allen-Hornblower, Emily. 2014. "Beasts And Barbarians In Caesar's 'Bellum Gallicum' 6.21-8." în „The Classical Quarterly” vol. 64, nr. 2, p. 682–93: <http://www.jstor.org/stable/43905606>.
- Balmaceda, Catalina. 2017. *Virtus Romana: Politics and Morality in the Roman Historians*. University of North Carolina Press: http://www.jstor.org/stable/10.5149/9781469635132_balmaceda.
- Braund, S. M. 1997. *Roman Assimilations of the Other: "Humanitas" at Rome*, in „Acta Classica”, vol. 40, p. 15–32: <http://www.jstor.org/stable/24595043>.
- Chauvot, Alain. 2016. *Les « Barbares » des Romains. Représentations et confrontations*. Metz: Centre de Recherche Universitaire Lorrain D’Histoire.
- Cizek, Eugen. 1998. *Mentalități și instituții romane*. București: Editura Globus.
- Cizek, Eugen. 1994. *Istoria literaturii latine*, vol. I, București: Societatea Adevărul.
- Conte, G.B. 1994. *Latin Literature: A History*. Traducere de Joseph B. Solodow. Ediție revizuită de Don Fowler și Glenn W. Most. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.

¹ O singură ocurență face excepție de la sensul de vitejie, curaj, folosirea la plural a termenului subliniază sensul contextual de „calități, trăsături pozitive”, autoatribuite de insolentul rege sueb Ariovistus: *Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit.* (BG. I.44.1).

- Ernout, Alfred, Meillet, Antoine. 1932/2001. *Dictionnaire étymologique de la langue latine: Histoire des mots*. Édition augmentée, par Jacques André. Paris: Klincksieck.
- Haeussler, Ralph. 2013. *Becoming Roman? Diverging identities and experiences in ancient northwest Italy* in Publications of the Institute of Archaeology, University College London, vol. 57.
- Lewis, C., Short, C.. 1879. *A Latin Dictionary*. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. Revised, enlarged, and in great part rewritten by. Charlton T. Lewis, Ph.D. and. Charles Short, LL.D. Oxford: Clarendon Press. 1879.
- March, A, de. 2019. *Lost in barbarian translation: The anchoring function of the Greek models in Plautine comedy*, Leiden University Repository: <http://hdl.handle.net/1887/81580>.
- Méry, Liz. 2020. *Chapitre 2. Rome et les barbares : des origines (753 av. J.-C.) à l'apogée de l'Empire (IIe siècle apr. J.-C.)*, in Bruno Dumézil éd., *Les barbares* (pp. 21-41). Paris cedex 14: Presses Universitaires de France : <https://doi.org/10.3917/puf.dumez.2020.02.0033>.
- Meyers, Jean. 2013. La vision romaine du barbare, in „Actes du colloque “Les Royaumes Barbares, de Rome à Tolède (V-VII siècle)””, Occitanica, Estudis : <http://purl.org/occitanica/campus/3710>
- Nybakken, Oscar E. 1939. “*Humanitas Romana*”, in „Transactions and Proceedings of the American Philological Association”, vol. 70, pp. 396–413. JSTOR: <https://doi.org/10.2307/283098>. Accessed 5 Nov. 2022.
- Polito, Roberto. 2013. *Caesar the Germany, and Rome: Ethnography and Politics in the De Bello Gallico*, in „Hiperboreus”, 18, pp. 107-126.
- Sandu, Elena. 2023. *Romanitas și gens togata. Embleme ale romanității*, in „Quaestiones Romanicae”, X, pp. 2014-226: DOI: 10.35923/QR.10.01.13.
- Sandu, Elena. 2007. *Caesar - Historia inornata*, in „Analele Universității de Vest din Timișoara”, seria Științe filologice, XLV, 2007, pp. 181-206.
- Sandu, Elena. 2002. *Conditio humana – primele atestări*, in „Analele Universității de Vest din Timișoara”, în seria Științe filologice, vol. XL, pp. 173-185.
- Sarsila, Juhani. 1981. *Some Aspects of the Concept of Virtus in Roman Literature until Livy*, in *Studia Philologica Jyväskyläensia*, 16. Jyväskylä Jyväskylän yliopisto.
- Schadee, Hester. 2008. *Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in 'De Bello Gallico.'*, in „The Classical Quarterly”, 58, no. 1, pp. 158–180: <http://www.jstor.org/stable/27564130>.

Surse:

- <http://www.intratext.com/Latina/Romana/>, ultima accesare 19.02.2024.
<https://latin.packhum.org/index>, ultima accesare 19.02.2024.
<https://www.thelatinlibrary.com>, ultima accesare 19.02.2024.